

en bundels, sommige in aanzienlijk minder courante publicaties. Ze zijn gesteld in het Duits, Frans en Engels. Voorzien van de oorspronkelijke paginering (ook waar het de bijgevoegde kaartjes betreft) kunnen zij door gebruikers van de collectie worden geciteerd alsof dezen de eerste druk ervan onder ogen hebben gehad — ook dat doet aan de sinds vele decennia bestaande reeks *Wege der Forschung* (Darmstadt 1956 en volgende) denken. Het is een handzaam geheel, waarvan de waarde wordt vergroot door het bruikbare overzicht van sedert 1935 (Pirenne's sterfjaar) verschenen studies op het bestreken terrein dat Verhulst met een kort commentaar in het Duits en het Frans ter inleiding heeft samengesteld.

De volgorde van de stukken is niet chronologisch; om de ontwikkeling der gedachten over het onderwerp te volgen moet de niet reeds enigszins met het onderwerp vertrouwde lezer zich dan ook terdege rekenschap geven van het jaar waarin een bijdrage thuis hoort. De ordening is uiteraard niet willekeurig: vrij algemene studies aan het begin en in het laatste deel, met daartussen detailstudies over Domburg en Dorestad, Quentovic, Utrecht, Brugge, Gent en Antwerpen. Centraal staat het vraagstuk van de door Pirenne ontkende continuïteit van handelsnederzettingen van voor de Noormannentijd en 'de middeleeuwse stad', en de betekenis van de handel over verre afstand voor de stedelijke ontwikkeling. Enige overlapping van de uiteenzettingen is in een verzameling als deze natuurlijk niet te vermijden, al lijkt een enkele keer een door een schrijver gegeven aperçu van een grote en belangrijke studie van zijn hand (zoals Despy 353-360 na *idem*, 299-322) nogal overbodig.

Het is aardig in deze bundel de grote verschuivingen in de houding der onderzoekers ten opzichte van Pirenne te volgen: van een voorzichtige, zij het duidelijke distantiëring — zoals in Petri's 'Anfänge des mittelalterlichen Städtewesens in den Niederlanden und dem angrenzenden Frankreich' uit 1958 — tot de radicale verwerping waar Despy en Verhulst toe geraken. En het is boeiend te zien hoe groot de betekenis van de numismatiek en in toeneemende mate van de archeologie voor deze verandering van optiek is geweest, hoe belangrijk de interpretatie van geschreven bronnen ook blijft. Verhulst roemt in zijn inleiding de voortgang op het terrein van de stadsarcheologie die onvermoede verbindingen ontdekte, maar legt in zijn hier als laatste afgedrukte studie (een synthese uit 1986) nadruk op de voorzichtigheid waarmee men hieruit conclusies omtrent een continuïteit van bewoning van de Romeinse tijd tot diep in de Middeleeuwen moet trekken; de kern van een Romeinse nederzetting blijkt immers nogal eens net niet gelegen op de plaats van een latere middeleeuwse stad. Van belang vindt hij daarom de 'geografische' continuïteit binnen een enigszins uitgestrekt terrein waar op verschillende ogenblikken topografisch verschillende kernen van bewoning en economische activiteit zijn ontstaan. In hetzelfde artikel komt de — hetzij primaire hetzij secundaire — betekenis van de burcht voor de stadsontwikkeling in de tiende en elfde eeuw aan de orde in meer algemene termen dan overigens in de bundel het geval is. Verhulst hield er zich in 1960 mee bezig in een studie over Brugge (hier bladzijden 225-240). Pirenne's stelling dat burchtbouw een reactie op de invallen der Noormannen was en van louter defensieve betekenis, trok hij toen blijkbaar nog niet in twijfel. Dat deed hij een kwart eeuw later wel. Hoe groot ook het respect is waarmee Pirenne in deze bundel wordt behandeld, het is duidelijk dat in de loop der jaren van diens ideeën omtrent het ontstaan van de middeleeuwse stad praktisch niets is overgebleven.

J. A. Kossmann-Putto

J. B. Oosterman, *De gratie van het gebed. Middelnederlandse berijmde gebeden: overlevering en funktie, met bijzondere aandacht voor produktie en receptie in Brugge (1380-1450)* (Amsterdam: Prometheus, 1995, 460 blz., f70,-, ISBN 90 5333 379 7).

Deze studie bestaat uit twee gedeelten: in het eerste deel vinden we allereerst begripsbepaling,

het tweede hoofdstuk behandelt de overlevering, in het derde en vierde hoofdstuk concentreert de auteur zich op de Brugse gebeden. In het tweede deel, het repertorium zelf, vinden we een lijst van 385 gebeden uit 182 verschillende handschriften.

Opzet van het onderzoek is het gehele terrein in ogenschouw nemen, met daarbij twee centrale vragen: 1) wat zijn de karakteristieken van berijmde gebeden, 2) wat vertellen de bronnen over de verbreiding van middelnederlandse gebeden? Een gebed is een geloofsdaad en bestaat (doorgaans) uit een of meer van de volgende elementen: belijdenis (van zonden), lofprijzing, verzoek, dankzegging. Van de onderzochte gebeden zijn die tot God in de minderheid, er wordt meer gebeden tot Maria en verschillende heiligen. Terecht constateert de schrijver (38) dat het moeilijk is een scherpe grens te trekken tussen het berijmde gebed en respectievelijk het geestelijk lied en het geestelijk rederijkersrefrein. Doorslaggevend is echter of een tekst voor de zang is geschreven of niet. Bovendien vinden we berijmde gebeden vooral in gebeden- of getijdenboeken. Desondanks vind ik dat de auteur een iets duidelijker begripsbepaling had mogen hanteren.

Voor een definitie van gebed houdt de auteur zich niet aan de strikte opvatting dat gebedsteksten alleen die teksten zijn die specifiek tot een hogere macht gericht zijn; ook teksten die gekarakteriseerd kunnen worden als voorbereiding op het mentale gebed worden meegenomen, zoals 'Te bevele mi heden ten beghinne', de meest verbreide tekst uit het repertorium.

De beschrijving van de overlevering geschiedt op drie niveau's: ten eerste een globale, waarbij vooral kwantitatieve gegevens de revue passeren, ten tweede een nauwkeuriger onderzoek van enkele perioden en gewesten, het derde niveau is de inventarisatie van alle zelfstandige middelnederlandse berijmde gebeden tot ca. 1500 en van de manuscripten waarin ze opgeschreven zijn. Voor 1400 zijn er niet veel gebeden op rijm overgeleverd, daarna — in samenhang met de opkomst van het gebeden/getijdenboek — worden het er opeens veel meer. Opmerkelijk is dat uit de noordelijke Nederlanden veel meer gebeden- en getijdenboeken zijn overgeleverd, maar dat de berijmde gebeden juist in het zuiden te vinden zijn. De productie en verspreiding bereikt een hoogtepunt in Brugge tijdens de grote economische bloei aldaar in de vijftiende eeuw.

De behandeling van de Brugse gebeden is onderverdeeld naar de periode vóór het beroemde Gruuthuse-handschrift (voor het eind van de veertiende eeuw), de tijd ca. 1400 — met aparte aandacht voor de dichter Jan van Hulst —, en de eerste helft van de vijftiende eeuw. De zeven boetsalmen vormen een vast bestanddeel van laat-middeleeuwse gebeden- en getijdenboeken; het eerste Gruuthuse-gedicht is dan ook 'Miserere mei deus', welk gebed verwantschap vertoont met de Westvlaamse 'Spiegel der sonden'. Maar ook Mariagebeden en Mariagroeten zijn in de vijftiende eeuw populair.

In het vierde en laatste hoofdstuk gaat de auteur in op de dichters en op de opdrachtgevers, of meer in het algemeen op de personen voor wie de gebeden bedoeld waren. Gezien het feit dat juist de vijftiende eeuwse 'Brugse bloei' een grote toename van dit soort handschriften laat zien, komt de schrijver tot de conclusie dat deze berijmde gebeden een rol spelen bij de privé-devotie van vooral rijke leken. Dat zal zeker waar zijn als we bedenken hoe rijk de uitvoering van deze handschriften is. Dikwijls worden opdrachtgevers in miniaturen afgebeeld; bovendien zien we in deze periode ook nogal eens portretten waarop mannen of vrouwen met een getijdenboek zijn afgebeeld. Anderzijds vraag ik me wel af, of we toch ook niet mogen uitgaan van (semi-)religieuzen als afnemers, voor wie de gelofte van armoede niet altijd betekende, dat ze — ter meerdere eer van God, Zijn moeder, en Zijn heiligen — geen (kostbare) gebedenboeken mochten hebben. Juist ook waar de schrijver constateert dat het kerkbezoek een belangrijke rol speelde in de vroomheidsbeleving en dat sterk de nadruk werd gelegd op deelname aan de eucharistieviering — de handschriften bevatten vrijwel alle gebeden voor wie zich op de communie voorbereidt — denken we toch ook, en mijns inziens niet in de laatste

plaats, aan religieuzen. Aan het slot van dit hoofdstuk merkt de auteur op dat de verspreiding van berijmde gebeden in het Brugse waarschijnlijk te maken heeft met de zeer geringe invloed van de Moderne Devotie in deze contreien.

Het 'Besluit' van dit eerste deel vind ik nogal mager. In feite wordt hier slechts een samenvatting van een aantal punten gegeven. Hier zou men toch ook graag iets willen lezen van de (vrome) context waarin deze gebeden ontstonden en functioneerden. De auteur concludeert dat deze gebeden werden geschreven en gelezen door leden van een maatschappelijke en culturele elite. 'Zij... waren niet ongevoelig voor de goddelijke genade die de beloning vormde voor wie deze gebeden met toewijding las...Men heeft in meer dan een opzicht oog gehad voor de gratie van het gebed' (213). Hier komen we voor het eerst de titel van het boek tegen, maar dan helaas wel theologisch onjuist geïnterpreteerd: strikt genomen is de goddelijke genade immers nooit een beloning?

Verder zou ik de schrijver willen aanraden bij een volgende publicatie een wat minder 'onze-ker' taalgebruik te hanteren; hij heeft een grote voorkeur voor het werkwoord 'lijken', zodat de lezer zich gaandeweg wat geïrriteerd gaat afvragen bij de zoveelste keer dat iets 'lijkt te zijn' of het nu wèl of niet zo is als beschreven wordt.

Deel 2, het eigenlijk repertorium, is een prima instrument voor onderzoekers die geïnteresseerd zijn in berijmde gebeden en de handschriften waarin deze voorkomen. Per gebed wordt *incipit*, *explicit* aangegeven, de lengte van het gebed (aantal verzen), het soort rijm, de vindplaats, een korte typering en eventuele verdere opmerkingen. Ook de handschriften worden alle uitvoerig beschreven. Als criterium voor opname wordt de huidige rijksgrens genomen (222), waarbij in twijfelgeval teksten wèl opgenomen worden. Vooral dit deel is mijn inziens dan ook interessant voor (aspirant-)deskundigen op dit terrein.

P. Bange

L. Wierda, *De Sarijs-handschriften. Laat-middeleeuwse handschriften uit de IJsselstreek* (Dissertatie Groningen 1995; Zwolle: Waanders, 1995, 210 blz., ISBN 90 400 9694 5).

'Van St. Agnietenberg naar Zwolle?' heet het eerste hoofdstuk van deze Groninger dissertatie, en na vele argumenten te hebben besproken concludeert de auteur tevreden in de titel van hoofdstuk 6 'Van St. Agnietenberg naar Zwolle'. Daarmee wil Wierda zeggen dat een groep laat vijftiende-eeuwse Oostnederlandse handschriften die voorheen aan het klooster St. Agnietenberg bij Zwolle werd toegeschreven nu overgeboekt is naar Zwolle zelf. De oude naam 'Agnietenbergs' voor deze handschriften verloor daarmee alle zin, en de auteur koos voorzichtig een nieuwe aanduiding die geen provocerende proclamatie van haar nieuwe als conclusie gepresenteerde lokalisering inhield, maar die ontleend is aan de inhoud van de handschriften. Veelal bevat de groep die zij bespreekt namelijk als schrijffout in plaats van martelaar Marijs de niet bestaande Sarijs (56) — een verschrijving die buiten deze groep handschriften nauwelijks voorkomt.

De aanduiding 'Agnietenbergs' was gebaseerd op onderzoek dat Verheyden in de jaren dertig deed, en waarbij hij op tamelijk losse gronden een aantal devote boekjes aan dit klooster toeschreef. A. L. de Vreese concentreerde zich vanaf de jaren veertig op de verluchting van de manuscripten, en construeerde in een reeks artikelen een Agnietenbergse stijl, die echter in de loop der jaren steeds minder strak omschreven werd. Zo werd Agnietenberg gezien als het belangrijkste centrum van boekproductie in de IJsselstreek. Wierda zette hier al in 1988 in een artikel in het *Zwols historisch jaarboek* vraagtekens bij, ontkende het ontstaan in Agnietenberg, en meende dat er nader onderzoek nodig was naar de samenhang binnen de groep handschriften, en vervolgens naar de herkomst ervan¹.